

UOT: 316.34;

UOT: 331.105.44; 331.109.3; 349.2

Mətləb Mahmudov

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, fə.ü.f.d.

Mehriban Zeynalova

Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM, fə.ü.f.d.

QADINLARA QARŞI ZORAKILIQLA MÜBARİZƏDƏ QABAQLAYICI PREVENTİV TƏDBİRLƏR

Açar sözlər: zorakılıq, qadınların hüququ, sosial problemlər, sosial siyasət

Ключевые слова: насилие, права женщин, социальные проблемы, социальная политика

Keywords: violence, women's rights, social issues, social policy.

BMT-nin «Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında» Deklarasiyasında göstəriləndiyi kimi, ailədə və cəmiyyətdə qadınlara qarşı zorakılıq halları onların vəziyyətini çətinləşdirir [1, səh. 135]. Yeni qadınlara qarşı zorakılıq problemi günün reallığıdır və bu da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından baş verir. Bu problem illər boyu toxunulmaz bir vəziyyətdə qalmış və zorakılıq hərəkətlərinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Obyektiv səbəblər sırasında qədim dövrlərdən bəri kişi və qadın arasında mövcud olan münasibətlərin qeyri-bərabər səviyyəsini və bundan irəli gələn qadınlarla davranışda qeyri-insani münasibətlərin formalaşmasını göstərmək olar. Bu kimi münasibətlər elə bir həddə çatmışdır ki, bu hətta bir sıra xalqların mədəniyyətlərində və bəzi ölkələrin qanunvericilik sənədlərində öz yerini tapmışdır. Uzaq tarixi keçmişimizdə qadınlara qarşı zorakılıq əməllərinə qarşı çıxmaq, qadınları müdafiə etmək tabusu tədqiqatçılar, xüsusilə qadın tədqiqatçıları tərəfindən bu mövzuya müraciət edilməsinə imkan vermirdi. Gənc qızları uşaq yaşlarından onların nə vaxtsa zorakılığın qurbanı olmalarına hazırlayırdılar və bu zaman zorakılığın yumşaq, az zədə ilə ötməsi üsullarını onlara başa salırdılar. Bu kimi “tərbiyəvi” münasibət qızların təhlükə hissinin daim mövcud olmasına hazırlıqlı olmalarına hədəflənmişdi. Təbii ki, məsələyə bu kontekstdə yanaşmaq problemin həllinə xidmət etmirdi. Tam mənada zorakılığa sosial problem kimi tədqiqat obyektinə olaraq baxılmırdı.

Zorakılıq ədalət naminə etirazların yatırılması, susdurulması və dəf edilməsi üçün güclü alətdir. Qadınlara qarşı zorakılıq, adətən, fərdlər arasında mövcud olan şəxsi münasibət formalarını alır və bu səviyyədə də inkişaf etməkdə davam edir. Tədqiqat zamanı əldə edilən materiallar əsasında qadınların adətən öz doğma ata və ya atalıqları, qardaşları, ərləri və digər kişilər tərəfindən həyata keçirilən fiziki döymənin və mənəvi təhqirin qurbanlarına çevrilmələri məlumdur. Evdə və küçədə qadınlar onların şəxsiyyətinə qarşı olan təcavüzün, müxtəlif xarakterli zorlama hallarının qurbanı olurlar. Qadınların əksəriyyəti fiziki və emosional zorakılığın qurbanı olacaqlarını düşünərək, şəxsi davranışlarını qorxu hissləri üzərində kökləyirlər. Belə olduqda, aydındır ki, insanın özünüifadə və təşəbbüskarlıq qabiliyyəti sönmür, fəaliyyəti dar, məhdud bir çevrə daxilində qurulur. Hətta get-gedə bu qadınlarda aşınma əlamətləri baş verir. Onların psixikaslarında, dünyagörüşlərində, davranışlarında atavizmə meyillilik, bəsitlik ünsürləri formalaşır.

Aparılan tədqiqatlar, çoxsaylı sorğular göstərir ki, qadınlar, adətən, zorakılıq barəsində danışmırlar, bu qəbildən olan faktları nəinki özlərinin ətrafından, yaxınlarından, rəfiqələrindən belə gizlədirlər. Zorakılıq əməlini törədən şəxs zərərçəkənə yaxın adam olduqda, bu cür yanaşma daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Qadınların bu cür sükutu patriarxal mədəniyyətlər tərəfindən bu mədəniyyət subyektlərinin öz təhlükəsizliklərini təmin edən bir amili kimi qadınlar üçün yaradılan çıxılmaz bir dairədir. Qadın şəxsiyyəti zorakılığın nəzarəti və əsirliyində olduğu halda, onun sükutu daxili etirazın yaradılması üçün alət və vasitədir.

Son zamanlar bir sıra ölkələrdə ailədə uzun müddət davam edən zorakılıq halları, həmçinin məktəbdə və işdə seksual xarakterli təhriklər və hədələr cinayət tərkibli bir əməl kimi ifşa edilsə də,

bu məsələyə bizim əhali tərəfindən hələ də tam ciddiliklə yanaşılmır. Zorakılığa, sanki, real həyatda mövcud olan hadisə və proseslərin təbii təzahürü kimi baxılır. Qadınlara qarşı zorakılıq əməllərinin bir çox incəlikləri humanitar elmlərin: iqtisadçıların, filosofların, sosioloqların, hüquqşünasların diqqətindən kənarda qaldığı üçün onu aşkar edib zəruri profilaktiki tədbirlərin görülməsini çətinləşdirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, qadınlara qarşı zorakılıq münasibətləri əsasən insanların qapalı və şəxsi həyatlarını əhatə edir və dövlət bu münasibətlərə həmişə müdaxilə edə bilmir.

Qadınların hüquq və azadlıqları haqqında həm BMT-nin müvafiq sənədlərində, həm də insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan təşkilatların rəsmi materiallarında zorakılıq əməllərinin bir neçə növünü nəzərə almaqla onların müxtəlif ünsürlərini təsnifatlandırmaq lazımdır. Bunları emosional, fiziki, iqtisadi, seksual, psixoloji, övladın əlindən alınması hədəsi, qorxutma, şantaj, ətraf mühitdən təcrid etmə kimi növlərə bölmək olar.

Təhqir etmək, söymək, danlamaq, etinasız münasibət, əsassız qısqanclıq, uşaqların istəyinin nəzərə alınmaması kimi hərəkətlər ailədə qadınları psixoloji təzyiqlər altında saxlayır. Fiziki zorakılıq deyəndə əsasən qadınların fiziki xətlər yetirilməklə döyülmələri, işgəncələrə məruz qalmaları nəzərdə tutulur. Əmək fəaliyyətinə icazənin verilməməsi, xərcliklərin verilməməsi, olan-qalınının əri tərəfindən əlindən alınması və ya ərin öz qazancını gizli saxlaması, digər qadınla xəyanət etməsi və s. kimi faktlar zorakılıq əməllərinin tərkibində iqtisadi amillərin olmasını gözü qarşındır. Qadını məcburi formada fiziki yaxınlıq münasibətlərinə təhrik etmək, uşaqlara qarşı analoji münasibətlər bəsləmək zorakılıq növünə aiddir. Ərin ailədən getməsi, arvadını və yaxud uşaqlarını döyməsi, onları ölümlə hədələməsi, ailə üzvlərini suisidə təhrik etməsi, qeyri-qanuni əməllərə əl atmağa vadar etməsi kimi əməllər zorakılığın hədələmə növünə aiddir. Digər zorakılıq növlərinin də səciyyəvi cəhətlərini göstərmək olar. Lakin yuxarıda sadalanan zorakılıq növlərinin qadınların psixoloji durumlarında bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmasını, xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Ailədə və cəmiyyətdə qadınlara qarşı baş verən zorakılıq əməllərini geniş təhlil etdikdə, bu əməllərin səbəblərini (müxtəlif aspektlərdə) müəyyənləşdirmək olar. Tarixi-irsi xüsusiyyətlər, adət-ənənələr, ailə və məktəb tərbiyəsi üsulları, müasir sosial həyatın şərtləri, yəni mikrososial və makrososial səviyyələrdə özünü göstərən genetik və sosiomədəni strukturun ilkin şərtləri, qızların öz valideyn və həmyaşıdları ilə ünsiyyət xüsusiyyətləri, qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizənin (hüquqi, iqtisadi, psixoloji, tibbi və digər vasitələrlə) keyfiyyəti, profilaktik işin dövlət təminatı sisteminin kamilliyi və bir çox obyektiv və subyektiv səciyyəvi göstəricilər qadınlara qarşı zorakılığın səbəblərini xarakterizə edən və zorakılığı doğuran səbəblər kompleksinin yaranıb formalaşmasında heç də az rol oynamayan amillərdir.

Qadınlara qarşı zorakılığın nəticələrini ictimai həyatın bütün sahələrində müşahidə və aşkar etmək olar. Lakin bu o demək deyil ki, bir səviyyədə aşkar edilən zorakılıq əməli digər səviyyələrdə təzahür edə bilməz. Əslində bu, cəmiyyətin qadınlara münasibətdə baş vermiş istənilən zorakılıq əməllərinin eyni zamanda cəmiyyət miqyasında (makro səviyyədə) və həmçinin ailə, şəxsiyyət (mikro səviyyədə) səviyyələrində təzahür edən mürəkkəb bir sistem olduğunu şərtləndirir. Statusun itirilməsi, psixoloji diskomfort, təcavüz qorxusu və s. zorakılığın səciyyəvi nəticələridir. Bu səciyyəvi cəhətlər həmin problemin emosional, mənəvi, hüquqi səviyyələrdə dərkini, qiymətləndirilməsini, dərin təhlilini şərtləndirir. Məhz bu səciyyəvi nəticələr əsasında zorakılığa dair müəyyən davranış tipləri formalaşır. Davranışın konkret tipi iki mövqedən birini əks etdirir: qadın ya həyatda özünün vacibliyini dərk edir və fəal həyat tərzini sürür, ya da zorakılıq hərəkətlərini qəbul edir və bununla da mövcud şəraitə tabe olur.

Sosial-psixoloji cəhətdən müxtəlif davranış normaları qadının malik olduğu psixofizioloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Qadınlara qarşı zorakılıq probleminə bu problemin xüsusiyyətləri kontekstində baxılsa, zorakılıq qurbanına çevrilən qadınların xasiyyətlərində bu problemin dərk edilməsi yardımçı element funksiyasını yerinə yetirə bilər. «Qadın-qurbanlar» olması faktı zorakılıq hərəkətlərinin müxtəlif növlərini icra edən şəxsləri də ehtiva edir. «Qadın-təcavüzkarlar» isə özlərindən nisbətən zəif olanlar üzərində üstünlüklərini nümayiş etdirən qadınlardır. Zorakılığa məruz qalanların müdafiəsinə qalxan və cəmiyyətlə, dövlətlə fərdlər arasında vəkillik funksiyasını yerinə yetirənlər isə «qadın-müdafiəçilər» tipinə aiddirlər. Qadın tipləri sırasında «gözə görünməyən qadınlar» tipi isə daha çox kölgədə qalmağa üstünlük verən, bununla da cəmiyyətin diqqətini özünə cəlb etmə-

yən, hadisə və münasibətlər mərkəzində durmaq istəməyən qadınlardır. Təbii ki, həmin qadın tipləri bu və ya digər zorakılıq anında müvafiq şəraitdən asılı olaraq özünü müxtəlif cür göstərə bilər. Qadının zorakılığa olan reaksiyası və cavab davranışı stress, inciklik, qorxu, vahimə, biganəlik, düşgünlük, qisasçılıq, şəxsi ləyaqətin itirilməsi hissi, etirazçılıq, kobudluq, loyallıq, biganəlik və s. kimi situasiyalarda təzahür edir.

Məişət zorakılığı ilə bağlı ictimai rəylə əlaqədar aparılan sorğularda müqayisəli təhlildən istifadə edilərək vətəndaşların zorakılıq qurbanlarına münasibətinin bəzi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın 6 bölgəsində, 800 nəfər arasında keçirilən sorğuda zorakılıq qurbanlarına olan münasibətdə Bakı şəhərindəki respondentlərdən qadınların 18,2%-i yaxşı, 47,8%-i pis, 37,2%-i biganə, kişilərin 19,9%-i yaxşı, 43,4%-i pis, 36,6%-i biganə münasibət bəslədiklərini bildirmişlər. Bu məsələyə Gəncə şəhərində qadınların 39,0%-i pis, 25,6%-i yaxşı, 23,2%-i biganə, kişilərin isə 35,8%-i pis, 30,2%-i yaxşı, 34,0%-i biganə, Lənkəran şəhərində qadınların 45,0%-i pis, 44,3%-i yaxşı, 10,5%-i biganə, kişilərin 87,6%-i yaxşı, 6,6%-i pis, 6,7%-i isə biganə münasibət bəslədiklərini bildiriblər. Bu münasibətlərdə yaxşı hal dedikdə, tam həssas münasibətdən dözümlülüyə qədər münasibət tipləri, pis dedikdə isə açıq-aşkar aqressivlikdən qapalı nifrətə qədər münasibəti özündə ehtiva edən tiplər nəzərdə tutulur.

Ümumilikdə isə aşağıdakı mənzərə alınır (cədvəl 1 və 2):

Cədvəl 1

Zorakılıq qurbanlarına münasibət

Münasibət	Qadınlar (%-lə)	Kişilər (%-lə)
Yaxşı	39,0	47,3
Pis	33,9	31,4
Biganə	27,1	21,2

Cədvəl 2

Qurbanların bağışlanmasına münasibət

Cavablar	Qadınlar (%-lə)	Kişilər (%-lə)
Hə	31,7	32,0
Yox	20,3	18,9
Qismən	28,5	34,7
Bilmirəm	19,8	14,4

Cədvəllərdən göründüyü kimi, qurbanlara dözümsüz münasibət kişilərdən fərqli olaraq qadınlarda daha kəskin formadadır. Bu isə keçid dövrünün nəticəsi olaraq Azərbaycan cəmiyyətinin mentalitetində baş verən dəyişikliyə məruz qalması göstəricisidir. Qadınların öz həmçinslərinə qarşı olan kəskin etiraz reaksiyası buna bariz nümunədir. Bu, həm də kişilərə nisbətə qadınlarda aqressiv hisslərin kişilərə nisbətən üstün olması faktını sübut edir. Bu isə artıq müəyyən zaman və məkan müstəvisində təcavüzkar qadın tipinin mövcudluğundan xəbər verir.

Cəmiyyətdə qadınlara qarşı zorakılığın yaranma prosesini aydınlaşdıran digər məsələlərə gəldikdə isə, bir sıra Şərq ölkələrində (buraya Azərbaycanı da aid edə bilərik) uşaqlıq dövrlərindən qızların ana olmağa hazırlanmalarını vurğulamaq olar. Bir qayda olaraq, qız uşaqları, hələ ərə gətməyənləri və ya ərli olmayanları bir şəxsiyyət, mütəxəssis, ictimai cəhətdən fəal insan kimi qiymətləndirilmirdilər. Adətən, belələrinə yaxın qohumlarının, qonşularının, rəfiqələrinin rəhmi gəlir və onlar həmişə həmin qadını bu və ya digər kişi ilə tanış etməyə çalışırlar. Ətrafdakıların bu kontekst-

də qadına olan «qayğıları» bir növ onun üzərində nəzarətin güclənməsinə, barəsində müxtəlif ictimai qınaqların formalaşmasına və insanın şəxsi həyatı ilə bağlı müəyyən mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Həmin qadının maddi problemləri, professional iddiaları və uğurları, onun ictimai fəaliyyəti ilə heç kəs maraqlanmır. Nəticədə qadının şəxsi həyatı ümumi marağın və nəzarətin obyektinə çevrilir və tam formada qadının cəmiyyət tərəfindən mənəvi və psixoloji zorakılığa məruz qalması haqqında fikir söyləyə bilərik. Bu kimi hallar icmalarda gender davranışının sosial tənzimlənməsinin ənənəvi üsullarla həyata keçirilməsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

İki yüz il bundan əvvəl dünyada qəbul olunmuş qaydalar böyük burjua inqilablarının təsiri altında dəyişikliyə məruz qaldı. Belə ki, həmin zamanlarda baş vermiş inqilabların ideoloqları yeni eranın - insan hüquqları dövrünün gəlməsini bəyan etmişdilər. Bununla da əsrlərlə bərqərar olmuş teokratik qaydaların, yəni dinin təsiri altında milli monarxlara tabe olanlar üzərində, kişinin isə qadın üzərindəki hökmranlıqından imtina edilmiş, əvəzində isə inqilab əhval-ruhiyyəsi altında bütün insanların bərabər olmaları və bütövlükdə insanların azadlıq hüquqlarının təmin olunması ideyası irəli sürülmüşdür.

İnsanların sosial-iqtisadi maraqları praktiki olaraq hakimiyyətlərə münasibətlərin dəyişməsinə zəruri edən prosesləri ehtiva edir. Bu isə onu göstərir ki, artıq hər hansı bir monarx, rəis və ya özünü sahib kimi təqdim edən ər ənənəvi formada onlara tabe olanların sahibi ola bilməzdi. Vaxtilə insanlar üzərində hökmranlıq edən şəxs artıq əmək bölgüsü sistemində ümumən insanların yox, məhz konkret prosesin idarə olunmasına xidmət edir və müəyyən funksional parametrlər çərçivəsində həyata keçirilir. Onun tabeliyində olanlarla qarşılıqlı əlaqələri və hərəkətləri isə müxtəlif, lakin bərabər olan subyektlər arasında rolları, öhdəlikləri razılaşdırılmış formada bölgüsü müstəvisində həyata keçirilir.

Müasir insan hüquqları konsepsiyası kontekstində bu hüquqların inkişafı təkamülünə nəzər saldıqda həmin konsepsiyanın üç əsas blokunu müəyyən edə bilərik: birinci nəsil insan hüquqları – ideyaların yaranması; ikinci nəsil insan hüquqları – bu ideyaların həyata keçirilməsi üçün institusional dəyişikliklərin təmin olunması; üçüncü nəsil insan hüquqları – bu ideyaların həyata keçirilməsi.

Birinci nəsil insan hüquqlarına fikir, vicdan, dini etiqad azadlığı, yaşamaq, şəxsiyyətin sərbəstliyi və təhlükəsizliyi, ədalətli və bərabər münasibətlər, insan ləyaqətinə hörmət bəslənməsi ilə bağlı hüquqlar aid edilir. Belə ki, maarifçilik dövründə təşəkkül tapmış birinci nəsil insan hüquqları, ənənəvi olaraq, insanın ayrılmaz, təbii hüquqları adlandırılır və bu, o hüquqlardır ki, insanın şəxsi həyatına, mənəvi və maddi fəaliyyətinə dövlət hakimiyyətinin müdaxiləsinə yol vermir. Bu bloka aid edilən hüquqlar burjua inqilabları dövrü fərdiyyətin, şəxsiyyətin muxtariyyətinin, bazar münasibətlərinin təsdiqi zamanı formalaşmışdır.

İkinci nəsil insan hüquqlarına əmək, iş yerini sərbəst seçmək, sosial təminat, təhsil və sağlamlığın müdafiəsi hüquqları aid edilir və onları insanın əsas hüquqları adlandırırlar. Bu hüquqların reallaşması dövlətin müəyyən müdaxiləsini, yəni müvafiq sistemin yaradılmasını nəzərdə tutur. Dövlətin müdaxiləsi yalnız «dövlət-cəmiyyət-vətəndaş» sistemi çərçivəsində normativ fəaliyyətlərdə və xüsusi sosial proqramların hazırlanmasında, fərdin müdafiəsi üçün zəmanətlər sisteminin mexanizminin yaradılmasında özünü ifadə edir. İkinci nəsil insan hüquqları fərdi azadlığın qeyri-məhdudluğunun çərçivəyə salınması, insanlar tərəfindən başqalarının hüquq və maraqlarının sıxışdırılmasının neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması, kapitalizimin «vəhşi qanunları»nın cilovlanması məqsədilə formalaşdırılır. Bu vəzifələrin həlli cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların maraqlarının razılaşdırılmasını, səmərəli kompromisin, güc balansının tarazlanmasını nəzərdə tutur. Həmin məqsədlər üçün konstitusiya, qanunvericilik, məhkəmə, inzibati idarəetmə orqanları və digər təsir mexanizmlərindən istifadə olunur.

Üçüncü nəsil insan hüquqlarına sülh şəraitində yaşamaq, özünün suverenlik müqəddəratını təyin etmək, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, cins, yaş, milli, irqi əlamətlərə görə diskriminasiya və təqiblərdən azad olmaq kimi ümumi hüquqlar aid edilir. Bu hüquqlar yalnız ayrı-ayrı fərdlərə yox, bütövlükdə hüquqlarının müdafiəsində əlavə zəmanətlərə ehtiyacı olan müəyyən qruplara da şamil edilir. Burada üçüncü nəsil insan hüquqlarına qadın hüquqlarının aid olmasını, xüsusilə, vurğulamaq lazımdır.

Qərbdə qadın hüquqları ilə bağlı fikirlərin tam şəkildə təkamülünün bir neçə mərhələdə baş verməsini qeyd etmək olar. Qadın hüquqları və onlara münasibətdə feminist baxışların inkişafına mütənəib olaraq onun zənginləşməsi, yüksəlişi və genişlənməsini xatırlatmaq yerinə düşərdi.

İlk dəfə qadınlar tam hüquqlu vətəndaşlıqla bağlı iddialarını burjua inqilablarında irəli sürdülər. Sonrakı dövrlərdə, təxminən XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Qərbi Avropada baş verən sənaye inqilabları zəminində qadınlar kütləvi qaydada ictimai istehsalata cəlb olundular. Bu zaman onlar sosial-iqtisadi münasibətlər sahəsində bərabər hüquqların əldə olunması uğrunda mübarizə aparırdılar. İri sənayenin inkişafı, şəhərlərin artması, kiçik təsərrüfatların dağılması və bununla yanaşı bir qədər əvvəlki ailə həyatı tərzinin dəyişməsi, kişi ilə qadın arasında münasibətlərdə iqtisadi maraqlar amplitudasının gərginləşməsinin təzahür etməsilə müşayiət olunan proseslər Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində «yeni qayda» əsasında modernləşmiş münasibətlərin köklənməsinə səbəb oldu. Bu səbəblər ənənəvi ailə münasibətlərinin formalaşmasına, qadınların ictimai istehsalata kütləvi cəlb olunmasına və doğum üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə təsir göstərirdi.

Sənaye inqilabları zamanı qadınların ayrı-ayrı hadisələrdə təzahür edən reproduktiv funksiyalarına dair yanaşmalarla, nikah və məhəbbətlə, uşaqların doğulması və ailə həyatı ilə bağlı baxışların bir qədər sonra baş verən mədəni inqilablar dövründə dəyişməsi qabarıq şəkildə gözə çarpdı və bu da ailədə qadınlara qarşı təzahür edən zorakılığın müxtəlif təzahür formalarına yenidən baxılmasına və sosial belə kimi özünü göstərən problemin həllini tapmasına şərait yaratdı. Lakin qadınların istehsalata cəlb olunması ilk vaxtlarda onların ağır şəraitdə işləmələrinə səbəb oldu. Ucuz hesab olunan qadın əməyi yeni iri sənaye sahələrində daha geniş istifadə olunur, nəticədə qadın əməyinin istehsalata cəlb olunması sosial həyatın reallığı kimi kütləviləşirdi. Bu, bir tərəfdən kişi ilə qadın rollarının ənənəvi iyerarxiyasının dəyişməsinə və kişi ilə qadın arasında əmək bölgüsünün qarşılıqlı tamamlanmasının deyil, əksinə, bunların məhz qarşılıqlı əvəzetmə prinsipi əsasında formalaşmasına imkan verdi. Digər tərəfdən isə, qadınların tam gücü ilə kişilərlə bərabər əməyə cəlb olunması onların həddindən artıq yüklənməsinə və istismarına səbəb olurdu. Bu isə vaxtilə ailədə və yerli icma səviyyəsində zorakılığa məruz qalan qadınların artıq iş yerində də zorakılıq qurbanlarına çevrilmələri demək idi. Çünki bir tərəfdən, kişilərdən fərqli olaraq qadın üzərində ev öhdəlikləri, analıq qayğısı və əziyyətləri, digər tərəfdən kişilərin qadınlarla münasibətində hələ də özlərini ənənəvi olaraq güclü və bu səbəbdən də üstün saymaları halları mövcud idi. Bu az imiş kimi, ilk vaxtlarda qadının öz əməyi ilə qazandığı məvacib də ər tərəfindən mənimsənilirdi. Belə hal ailədə mənəvi və psixoloji zorakılığın təzahürü kimi də qiymətləndirilə bilər. Qadınları muzzdlu işçilərin hüquqlarını müdafiə edən ictimai təşkilatlara və həmkarlar ittifaqlarına götürmürdülər. Nəticədə qadın hüquq və maraqlarının qorunması və müdafiəsi ilə məşğul olan, o cümlədən onlara qarşı ailədə və cəmiyyətdə mövcud olan zorakılığa qarşı mübarizə aparan qadın təşkilatlarının yaradılmasına, qadınların birgə kollektiv çıxışlarına yeni ehtiyaclar yarandı.

Artıq institutsional səviyyədə formalaşan qadın hərəkatı qadın hüquqlarının, əsasən onların sosial-iqtisadi maraqlarının şəxsi mənəvi-hüquqi elementlərdən ibarət olduğunu nəzəri cəhətdən təsdiqlədi, onları ailə çərçivəsindən kənara, yeni bir səviyyəyə çıxardı və həmin hüquqların cəmiyyətdə fəal müdafiəsinə qaldırdı. Qadın hüquqlarının müdafiəsi, o cümlədən qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması artıq ayrı-ayrı sosial qrupların maraq dairəsinə daxil olan məsələ kimi yox, məhz dövlətin mühüm fəaliyyət sahələrindən biri kimi ifadə olunurdu. Hətta qadın hüquqları uğrunda mübarizə aparan hərəkatlar vaxtilə ailə çərçivəsində həll olunan məsələləri dövlət qarşısında yeni öhdəlik kimi qaldırmağa müyəssər oldular. Bu müstəvidə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanların: uşaqların, xəstə və əlillərin, ahılların qayğısı məhz dövlət tərəfindən həyata keçirilməliydi. Sosial dövlət anlayışı, yəni ümumi rifaha can atan, cəmiyyətdə zəif və aztəminatlılara, əlil və təqaüd alan şəxslərə qayğı ilə yanaşan, bunun üçün zəruri şərait yaradan dövlət məhz həmin hadisələrdən sonra gündəmə gətirilmişdir.

Qadın hüquqları uğrunda mübarizə zamanı bir neçə mübarizə istiqamətləri qaldırılan problemin mahiyyətindən asılı olaraq geniş vüsət alır. Qadınların seçki hüquqları uğrunda mübarizə aparan sufrajistlər, qadınların əmək hüquqlarının tanınması və ədalətli əmək haqqının müəyyən olunması, həmkarlar və digər ictimai təşkilatlarda fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi uğrunda mübarizə

aparan, doğum üzərində nəzarət və şüurlu analıq ideyasını təbliğ edən radikal feminist qrupları fəallıqlarını artırdılar.

Demək olar ki, iki yüz il ərzində qadınlar şərti olaraq üç qrupa aid olunan hüquqların üçünü də əldə etdilər: siyasi (vətəndaş), sosial-iqtisadi və reproduktiv hüquqlar. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bu hüquqlar kişinin əsas səciyyəvi parametrlərinə uyğun olan sosial statuslarının əldə olunmasına şərait yaratdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müasir şəraitdə qadınlara qarşı zorakılığın baş verməsinə, qadın hüquqlarının tapdanmasına səbəb olan, onlara münasibətdə hələ də ayrı-seçkilik, hüquqi qeyri-bərabərlik mövcuddur.

Nəyə görə qadın hüquqları ayrıca olaraq göstərilir və bu hüququn əsas mahiyyəti nədir kimi suallara gəldikdə isə qadın hüquqları insan potensialının inkişaf konsepsiyasının dörd əsas elementini özündə ehtiva edir: səmərəlilik, bərabər hüquqluluq, dayanıqlıq və imkanların genişliyi. Bu mənada gender amili nəzərə alınmadan bəşəriyyətin həqiqi inkişafı barəsində danışmaq mümkün deyil. Ən azı ona görə ki, qadınlar praktiki olaraq bütün ölkələrdə əhalinin yarısını, bəzilərdə isə böyük hissəsini təşkil edir. Artıq qeyd olunduğu kimi, qadınlar qanunlarda, xüsusən də beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilikdə təsbit olunmuş müddəaların əksinə olaraq kişilərlə müqayisədə iqtisadi və siyasi cəhətdən müəyyən imkanlardan məhrumdurlar.

Mahiyyətinə gəldikdə isə bildirmək istədik ki, BMT-nin «Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkilərin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında» Konvensiyasının müqəddimə hissəsində «qadın hüquqlarının geniş şəkildə pozulmasının hələ də mövcud olduğu» açıq şəkildə qeyd edilir və bir daha vurğulanır ki, «hüquqların bu cür tapdanması hüquq bərabərliyi və insan ləyaqətinə hörmət prinsiplərinin pozulması deməkdir» [1, səh. 156]. Həmin sənədin 1-ci maddəsində göstərilir ki, hüquqların pozulması dedikdə, «siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və ya hər hansı digər bir sahədə cinsi mənsubiyyət prinsipi əsasında qoyulmuş hədlər, məhdudiyyətlər, qadağalar» başa düşülür [1, səh. 159]. Bununla yanaşı Konvensiya hüquq bərabərliyi prinsipinə müsbət qiymət verir və iştirakçı dövlətlərin qadınların kişilərlə bərabər hüquqlar əsasında insan hüquq və azadlıqlarından istifadə etmələrinə təminat vermək məqsədi ilə qadınların tam və hərtərəfli inkişafını və fəaliyyətini təmin etmək üçün bütün müvafiq tədbirlərin, həmçinin qanunverici, institusional tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Statistik məlumatlara görə, Azərbaycan Respublikasında 9,2 milyondan çox əhali yaşayır ki, bunların da 50,4 faizini qadınlar təşkil edir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən Azərbaycanda qadınlar kişilərlə eyni hüquqlara malikdir. 12 noyabr 1995 – ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi qadın və kişilərin tam şəkildə bərabər hüquqlara malik olmasını təsdiq edir [2]. 34-cü maddədə isə qadın və kişilərin nikah zamanı bərabər statusa sahib olmaları göstərilir. Habelə digər qanunlarda (Ailə Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, Təhsil haqqında Qanun, Dövlət xidməti haqqında Qanun və s.) da cinsi mənsubiyyətə görə ayrışdırılışı qadağan edən ümumi müddəalar mövcuddur [3,4,5,6]. Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunlar real hüquq bərabərliyini müdafiə etdiyi halda, respublikamızda hələ də cinsi mənsubiyyətə görə sosial diskriminasiya problem olaraq qalır. Belə ki, ənənəvi sosial normalar vətəndaşlarımızın bərabər vəziyyətdə ictimai proseslərdə iştirak etməsini məhdudlaşdırır. Bir sıra sahələrdə mövcud olan gender ayrışdırılışından başqa qadınlar rəsmi təsdiq olunmuş hüquqlarından istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Məişət zorakılığı geniş yayılmış zorakılıq formalarından biri olub ailədaxili təzyiqin göstəricisidir. Ailələrdə məişət zorakılığının müxtəlif formalarına rast gəlinir; məsələn, iqtisadi zorakılıq – qarşı tərəfi iqtisadi cəhətdən asılı etmək, təhsil almağı və ya işləməyi qadağan etmək; fiziki zorakılıq – itələmək, silkələmək, vurmaq; emosional zorakılıq – tənqid və ya təhqir etmək; cinsi zorakılıq – qarşı tərəflə seksual obyekt kimi rəftar etmək, cinsi əlaqəyə təhrik etmək və s. 1993-cü ildən etibarən Avropa Şurası prioritet sahə kimi cinsi mənsubiyyətə görə və qadın zorakılığına qarşı mübarizə aparır. 27 noyabr 2006-cı ildə Avropa Şurası məişət zorakılığı da daxil olmaqla qadın zorakılığına qarşı Kampaniya həyata keçirməyə başlayıb [8]. Bu kampaniya çərçivəsində qarşıdakı iki il ərzində Avropa Şurası üzv dövlətlərin hökumətləri, parlamentləri, yerli və regional icra orqanları, QHT-lər və vətəndaş cəmiyyətləri ilə birlikdə qeyd edilən ciddi cinayət haqqında maarifləndirmə aparmağı və onun qarşısını almaq və mübarizə aparmaq məqsədilə effektiv yollar tapmağı nəzərdə

tutur. Çox təəssüf ki, Azərbaycanda dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən proqram və layihələr ölkə vətəndaşlarının, qadınların sosial və siyasi həyatda rolu və vəzifələri haqqında məlumatlanma üçün kifayət dərəcədə deyil [9].

Məişət zorakılığı dünyanın bütün ölkələrində, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Avropa Şurasına üzv olan ölkələr bu problemə mübarizə aparmaq üçün çoxdan “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” qanun qəbul ediblər.

Baxmayaraq ki, bizim Ailə məəcəlləsində ailə-məişət zorakılığı ilə bağlı müəyyən maddələr vardır, 2010-cu ildə Azərbaycanda “Məişət zorakılığının aradan qaldırılması haqqında” qanun qəbul edilib, bununla belə bu gün ailədaxili münaqişələr nəticəsində xeyli sayda vətəndaşlarımız zərər çəkir, bədbəxt hadisələr baş verir. Çox halda bu hadisələr gizlədilir. Odur ki, belə halların baş verməməsi və ya baş verərsə, nəticələrinin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər proqramına ehtiyac vardır.

Ailədaxili zorakılıqla bağlı vəziyyəti aşkarlayan meyarlardan ən çox diqqəti cəlb edən vasitə ailə-məişət zəminində baş verən və hüquq mühafizə orqanlarında qeydə alınan cinayət xronikasının izlənməsidir. Buna misal olaraq, sosial xarakterli problemlərdən ən aktualı olan insan alveri probleminə nəzər salsaq pis olmaz. Ailədaxili zorakılıq problemi kimi, insan alveri problemi də latent cinayətlərdən sayılır. Hər iki halda, baş verən cinayət hallarının aşkarlanmasında milli mentalıqdan irəli gələn adət-ənənələr və stereotiplər ciddi maneələr yaradır. İlk növbədə hər iki halda baş verən cinayət hadisələri zamanı ən çox zərərçəkən qadın və uşaqlardır. Belə ki, onların qarşılaşdıqları zorakılıq müxtəlif xarakterli olur.

Hazırkı dövrdə, müqayisə edilən problemlərə aid olan zorakılıq halları ilə bağlı cinayət xronikasının izlənilməsi və ya monitorinqində ciddi boşluqlar ortaya çıxır. Çünki analoji zorakılığın ən ağır forması olan fiziki məhv etmə, yəni şəxsin öldürülməsi Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə görə, sadəcə 120.1 maddəsi ilə, qəsdən adam öldürmə maddəsi ilə cəzalandırılır. Bu isə problemin miqyasını, ailədaxili zorakılığın daha geniş yayılmış forma və təzahürünün müəyyənləşdirilməsində çətinliklər yaradır.

İnsan alveri problemi ilə bağlı isə konkret meyarlar və qanunvericilik aktları formalaşdığı üçün bu sosial bəla ilə mübarizə yolları müəyyənləşdirilib və əsasən aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir.

İzləmə, müşahidələrin aparılması kimi profilaktik tədbirlərdən istifadə etməklə insan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi, insan alveri ilə mübarizədə səmərəli və sistemli vasitələrdən biridir. Çünki, insan alverinin bəzi qabarıq xüsusiyyətlərini asanlıqla müşahidə edib aşkarlamaq olar. Buna baxmayaraq keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin təmin olunması, həm də cinayətin baş verdiyi məkandan asılıdır, yəni hadisənin hansı ölkədə, mənşə, təyinat və ya tranzit ölkələrində baş verməsindən asılıdır. Öldə edilən təcrübəyə əsaslanaraq, profilaktik tədbirlərin ən səmərəli formada həyata keçirilməsi məkanı təyinat ölkəsində, istismarın baş verdiyi məkanda mümkündür. Bu qanunauyğunluğu təsdiq edən ən parlaq nümunə insanların cinsi-seksual istismar olunması məqsədi ilə insan alveri obyektinə çevrilməsidir.

İnsan alverinin hansı formasını seçməindən asılı olmayaraq, insan alverçisi, mövcud obyekt, yəni məcburi istismara məruz qoyduğu şəxsin “reklam”ını təmin etmək məcburiyyətindədir. Başqa sözlə desək, insan alverçisi, öz “istismar təklifinə” tələbatı artırmaq üçün onun reklamını və ya “marketing infrastrukturunu” formalaşdırmağa məcburdur. O, bunun vasitəsilə daimi fəaliyyət göstərən müştəriləri cəlb etmə mexanizmini hazırlayır ki, bu da onun üçün real qazanc mənbəyinə çevrilir. Bu isə o deməkdir ki, fahişəlik və buna bənzər xidmətlərin həyata keçirildiyi yer ictimaiyyət arasında təbliğ edilməlidir. Bu reklam işinin həyata keçirilməsində istifadə edilən vasitələr müxtəlif ola bilər. Bu vasitələrə, insan alveri qurbanının sutenyorların və ya müşahidəçilərin nəzarəti altında tanınmış “qırmızı fənərlər” küçəsində dayanmaq və yeni informasiya texnologiyalarının xidmətlərindən (mobil telefonlar, internet və s.) istifadə edərək istismar edilən qızların (qızların sifarişlə göndərilməsi) xidmətlərinə dair reklamları internetlə yaymaqdır.

Seksual və ya intim xarakterli istismarlarla bağlı həyata keçirilən insan alveri əməliyyatlarında, insan alverçilərinin zəif yeri, “təklif”in reklamını təşkil etmək və ya nümayiş etdirməkdir. İnsan

alverçilərinin törətdikləri cinayətlərin ictimai xarakterə malik olması insan alverçisinin ən zəif yeridir. İnsan alverinin digər formaları ilə bağlı analogi hallar da əsasən ictimai nəzarət xarakterinə malikdir.

Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və s. sahələrdə əməyi istismar olunanları faktiki olaraq gizlətmək mümkün deyil. Eləcə də fabrik və zavodlarda, yaxud işə obyektlərində istismar olunanları əmək müfəttişlərinin məqsədyönlü yoxlamaları vasitəsilə asanlıqla aşkarlamaq mümkündür.

Məhdud çərçivədə orqanların transplantasiyasına da bu qaydalar şamil edilir. Belə ki, bu tipli fəaliyyətlər zamanı peşəkar tibb işçilərsiz keçinmək mümkün deyil. Orqanlara ehtiyacı olan potensial müştərilərin yerdəyişməsinə, müalicənin və müvafiq dərmanların təyini, insan alveri qurbanlarının bu formasını nəzərə çarpdırmaqla yanaşı ona nəzarət imkanını yaradır.

İnsan alverinin latent formalarından biri olan ev qulluqçuluğuna digər formalardan fərqli olaraq hər hansı bir nəzarəti təmin etmək mümkün deyil. Cinayətin bu növü, adətən, müxtəlif situasiyalarda zərərçəkmiş və insan alverinin qurbanına çevrilmiş şəxsi uzun illər ərzində qapalı şəraitdə saxlanılaraq istismar edilməsidir. Buna görə hər hansı bir cinayətin izlənməsində səmərəli profilaktik tədbirlərin hazırlanmasında və tətbiq edilməsində çətinliklər yaranır. Cinayətin bu növünün izlənməsində cinayətkarın seçdiyi metodları müəyyənləşdirdikdən sonra nəyəse nail olmaq mümkündür. Məsələn, ev xidmətçiləri və dayələrin məşğulluqlarının təmin edilməsi ilə ixtisaslaşan özəl işə düzəltmə agentliklərinin fəaliyyətinin monitorinqini keçirməklə nail olmaq mümkündür.

Bu sahədə ən yaxşı vasitə ictimaiyyətin problemlə bağlı maarifləndirici məlumatlandırma fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və onların bu cür hallara qarşı sayıqlığının artırılmasıdır. Məlumatlı olan vətəndaşlarımız şübhəli hadisələrlə bağlı lazımı orqanları xəbərdar edə bilərlər.

Yuxarıda qeyd edilən nümunənin istisna olunması şərtlə geniş monitorinqlər keçirməklə insan alverçilərinin zəif və situasiyalardan asılı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, insan alverinin qarşısını almaq mümkündür.

İnsan alverindən fərqli olaraq ailədaxili zorakılığın müəyyən edilməsində xüsusi, qabarıq elementləri tapmaq olduqca çətinidir. Necə ki insan alveri problemində ev qulluqçuluğu ilə bağlı istismar növünü aşkarlamaq, izləmək və nəzarət çətin olduğu kimi, eləcə də ailədaxilində baş verən zorakılığı aşkarlamaq, izləmək və nəzarət etmək mümkün deyildir. Belə olan halda, dövlət müvafiq kompleks tədbirlər hazırlamalı və onların səmərəli icrasını təmin etməlidir.

ABŞ təcrübəsinə müraciət etsək, görürük ki, bu ölkə ilk dəfə olaraq ailədaxili zorakılıqla mübarizəni milli səviyyədə ən böyük sosial problem kimi qəbul edərək, həll olunmasını prioritet vəzifələr sırasına qoyub. Eyni zamanda ABŞ-da ailədaxili zorakılığın nəzəri-praktiki təhlili ilə məşğul olan və onunla aparılan mübarizənin metodoloji əsaslarını öyrənən nüfuzlu tədqiqat mərkəzləri vardır. Məhz bu ölkədə elmi və siyasi dairələr arasında yaranmış olan sıx əməkdaşlıq dövlətin məqsədyönlü sosial siyasətinin zəruri konturlarının müəyyənləşməsində, bu işə özlüyündə ailələrdə zorakılığın qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən QHT-lərin, eləcə də Ailə, Qadın və Uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin apardığı araşdırmalar göstərir ki, ölkədə ailədaxili zorakılığın azaldılması yönündə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu tipli kompleks tədbirlərdən aşağıdakılar mühüm ictimai əhəmiyyətə malikdir:

- ailədaxili zorakılıqla mübarizə üzrə qəbul edilmiş müvafiq qanunvericilik aktlarının icrası mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- dövlətin məişət və ailədaxili zorakılıqla mübarizəyə məsul olan orqanların hesabatlılığında şəffaflığın təmin edilməsi;
- məişət və ailədaxili zorakılığın müxtəlif aspektləri ilə əlaqədar problemlərin həlli üçün elmi-tədqiqat və sosial-iqtisadi dairələrin sıx əməkdaşlığının yaradılması;
- məişət və ailədaxili zorakılığın profilaktikasını təmin edən elmi-nəzəri, analitik-monitorinq mərkəzlərinin, o cümlədən, operativ krizis dayaq mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması və genişləndirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qadınlara Qarşı Zorakılığın Aradan Qaldırılması Haqqında Bəyannamə. 20 dekabr 1993-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir, Qətnamə 48/104.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2010
3. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2005
4. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2006
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2006
6. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009-cu il 19 iyun
7. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 21 iyul 2000-ci il. № 926-IQ. «Azərbaycan» qəzeti, 7 fevral 2001-ci il, №30
8. Avropa Şurası məişət zorakılığı da daxil olmaqla qadın zorakılığına qarşı Kampaniya. 27 noyabr 2006-cı il.
9. “Qadınlara qarşı məişət zəminində zorakılığa Yox deyək” Regional Təlim Kursu və Gənclər Kampaniyası, Azərbaycanın cənub bölgəsində Gənclər fəaliyyəti. Biləsuvar şəhəri 24-27 noyabr 2008-ci il.
10. “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Səda, Bakı, 2010

Матлаб Махмудов, Мехрибан Зейналова

**ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ ПРЕВЕНТИВНЫЕ МЕРЫ ПО ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ
НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН**

Резюме

В статье исследуются причины сложности определения внутрисемейного и бытового насилия в современном обществе, подчеркивается, что для уменьшения уровня насилия в семье, необходимо определить масштаб данной проблемы и найти пути эффективного решения с помощью инструментов социальной политики, подвергать эти возможности к научным исследованиям. Автор, принимая во внимание некоторые аспекты социальных проблем, который носит скрытый и весьма серьезный характер, справедливо отмечает о трудностях получения необходимой информации о внутрисемейных насилиях и указывает некоторые собственные методы решения этих проблем.

Matlab Mahmudov, Mehriban Zeynalova

**PREVENTIVE MEASURES IN PREVENTING VIOLENCE
AGAINST WOMEN**

Summary

Author of the article emphasizes that acts of domestic and intra-family violence in today's society because of the secrecy and complexity is very difficult to the definition. To reduce the level of violence in the family, the author concludes that it is necessary to determine the extent of the problem and find ways to deal effectively with the tools of social policy, to subject these opportunities in research. Author, taking into account some aspects of social problems, which is hidden and very serious, rightly notes the difficulties of obtaining the necessary information on domestic violence, and indicates some of their own methods of solving these problems.